

ماجد، عبدالمنعم. ۱۹۷۶، *ظهور خلافت الفاطمیین و سقوطها فی مصر التاریخ السیاسی*. اسکندریه: دارالمعارف مصر.
مقریزی، تقی‌الدین. ۱۴۱۶، *انعاط الحنفا باخبارالامه الفاطمیین الخلفا*. تحقیق جمال‌الدین شیبال، قاهره: وزارة الاوقاف.

عبدالله ناصری طاهری

فال / Fal

دهستان و روستایی باستانی و شیعه‌نشین در جنوبی‌ترین محدوده استان فارس و در بخش گله‌دار شهرستان مهر.

واژه فال یا پال به معنی نقطه‌ای است که نسبت به اطراف خود در نقطه گودی قرار گرفته است و در گویش محلی به گود و آبگیر کوچک اطلاق می‌شود. دهستان فال در ۲۵ کیلومتری مرکز شهرستان و ۶ کیلومتری مرکز بخش قرار دارد. طبق سرشماری ۱۳۸۵ش، جمعیت فال حدود ۴۰۰۰ نفر برآورد شده است که همگی شیعه اثنی‌عشری هستند. زبان کنونی مردم فال همانند گله‌دار فارسی با ترکیبی از لهجه لری است.

به لحاظ آب‌وهوایی، فال در ناحیه نیمه‌بیابانی واقع است و آب‌وهوایی گرم و خشک دارد. محصولات کشاورزی آن خرما و گندم است. از گیاهان منطقه فال می‌توان به گونگ وینش / اسپند، اشو / آویشن، انجیر کوهی، بوریز / بربیز، بهمن، خارچیرو، خپه، خیار تلخون، هنداونه وحشی، کورو، گل زرد، لگزین، هلمپه، گنجه، سوسو، هونگ، کنار / سدر، بوتکو، پنک، پسته وحشی، پُروگو، نعنای، پوزو / پونه، آرو / خارشتر، خاکشیر، کنگر، شاطره، راجونه، توله، شبدر، گل نرگس، اکل / قارچ، گندمو، ترپه، چش درود / شقایق، کرفتی / کرچک، مسلمو، خلل و گل پروانه اشاره کرد (واعظی، ۱۳۷۴: ۷، ۱۵).

در تقسیمات جغرافیایی قدیم، فال در منطقه ایراهستان قرار داشت که در طول تاریخ اهمیت بسیار داشته است. این منطقه به لحاظ تجاری نقطه اتصال سیراف و دیگر بنادر خلیج فارس به مرکز فارس و دیگر مناطق کشور بوده است. به‌همین خاطر از همان ابتدا به اندازه سیراف مشهور بود و در زمان رونق سیراف در نقش پشتیبان آنجا عمل می‌کرد و بعد از افول سیراف نیز همچنان به حیات سیاسی، اجتماعی و اقتصادی خود ادامه داد. سیاحان و جغرافیدانانی چون یاقوت حموی، حمدالله مستوفی و ابن‌بطوطه در آثار خود به نقش مهم فال در تاریخ ایران در بعد از اسلام اشاره کرده‌اند. یاقوت حموی می‌نویسد: «فال نام دو جایگاه است. آن را که قاله گویند شهری است از ناحیه ایذج / ایذه جزء ناحیه‌های خوزستان؛ و دومی شهر و قلعه‌ای میان شیراز و هرمز در دورترین شهرهای فارس است. ازسوی جنوب بوستان‌ها و میوه‌های گوارا دارد» (یاقوت حموی، ۱۳۸۰: ۱۷۵).

در فارسانامه ناصری راجع به فال چنین آمده است: «بلوک فال شهری بوده و توابعی داشته و اکنون همه از توابع گله‌دار گشته‌اند» (حسینی فسائی، ۱۳۶۷: ۱۸۰، ۲۵۸).

خطبه به نام خلفای فاطمی خوانده شد. این وضع نیز دوامی نداشت تا اینکه بار دیگر طرفداران خلفای عباسی بر منطقه مسلط شدند. در نیمه قرن پنجم هجری قمری یکی از فرستادگان المستنصر خلیفه فاطمی موفق شد مذهب اسماعیلی و دعوت فاطمیان را در عمان نشر دهد (ماجد، ۱۹۷۶: ۱۱۳). فاطمیان از طریق عمان توانستند سلطه خود را بر منطقه‌ای وسیع از شبه‌جزیره عربستان گسترش دهند. سرزمین یمن و نواحی مجاور نیز از مناطقی بود که ابتدا تحت تسلط خلفای عباسی بود، اما فاطمیان برای تغییر بیعت آن و وارد کردن آن به حوزه نفوذ فاطمیان تلاش کردند. حکومت بحرین در ۲۰۴ ق. به ابراهیم زبیدی رسید و او حوزه نفوذ خود را به مناطقی چون حضرموت، شحر، دیارکنده، مریاط، ابین، عدن و تهامه گسترش داد و امارت را در خاندان خود موروثی کرد. اما این منطقه نیز مستعد پذیرش دعوت اسماعیلیان بود و حرکتهای خارجی و عقاید تشیع در آنجا خیلی زود گسترش یافت (طقوش، ۱۴۲۲: ۹۹). یکی از امامان اسماعیلی در سلمیه، داعیانی به یمن فرستاد و به نام المهدی خلیفه فاطمی از آنها بیعت گرفت (ابن‌خلدون، ۱۳۸۳).

بزرگان شیعه در این منطقه نیز تلاش‌هایی را برای نشر دعوت اسماعیلی آغاز کردند. با این تلاش‌ها، سرانجام یمن به مرکزی برای انتشار دعوت اسماعیلیان در منطقه تبدیل شد (مقریزی، همان). با این حال، بین اسماعیلیان منطقه و داعیان عبیدالمهدی خلیفه فاطمی رقابت‌هایی رخ داد که به زیان جنبش‌های شیعی منطقه بود. رقابت بین امرای محلی موجب دست‌به‌دست شدن حکومت بین وابستگان به دستگاه خلافت عباسی و خلافت فاطمی شد. صعهه نیز به‌دست امامان زیدی افتاد. از ۴۳۹ ق. که رؤسای یکی از قبایل با کیش اسماعیلی بر یمن مستولی شد، سلسله‌ای به نام صلحیون تشکیل داد که به مدت یک قرن خطبه به نام خلفای فاطمی می‌خواندند.

کتاب‌شناسی

- ابن اثیر، ابوالحسن علی‌بن عبدالواحد شیبانی. ۱۳۷۸، *الکامل فی التاریخ*. بیروت: دارالفکر.
ابن ثغری بردی، جمال‌الدین ابی‌المحسن یوسف. ۱۴۱۳، *النجوم الزاهرة فی الملوک مصر و القاهرة*، تحقیق محمدحسین شمس‌الدین. بیروت: دارالکتب العلمیه.
ابن حوقل، ابوالقاسم. ۱۹۷۹، *صورة الارض*. بیروت: منشور دارمکتبه الحیاة.
ابن‌خلدون، عبدالرحمن بن محمد. ۱۳۸۳، *العبر: تاریخ ابن‌خلدون*. ترجمه عبدالمحمد آیتی. تهران، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
النویری، شهاب‌الدین احمدبن عبدالوهاب. ۱۹۳۵، *نهاية الارب فی فنون الادب*. ج ۳. قاهره: دارالکتب.
دفتری، فرهاد. ۱۳۷۵، *تاریخ و عقاید اسماعیلیه*. ترجمه فریدون بدره‌ای، تهران: نشر و پژوهش فرزانه روز.
سرور، محمدجمال‌الدین. ۱۳۹۹، *تاریخ الدولة الفاطمیة*. [بی‌جا]: دارالفکر العربی.
طقوش، محمدسهیل. ۱۴۲۲، *تاریخ الفاطمیین، فی شمال افریقیه و مصر و بلاد شام*. بیروت: دارالنفائس.

کتاب‌شناسی

- ابن بطوطه، محمدبن عبدالله. ۱۳۷۰. *سفرنامه ابن بطوطه*. ترجمه محمدعلی موحد، تهران: آگاه.
- حسینی فسائی، حاج میرزا حسن. ۱۳۶۷. *فارسنامه ناصری*. تصحیح منصور رستگار فسایی، تهران: امیرکبیر.
- زارعی، رضا. ۱۳۸۲. *نگرشی در فرهنگ و ادبیات بخش گل‌دار و اسیر*. شیراز: ایلاف.
- فریدون‌نژاد، محمدصادق. ۱۳۹۱. *ایراستان در گذر تاریخ*. شیراز: ایلاف.
- مستوفی، حمدالله. ۱۳۶۲. *نزهة القلوب*. تصحیح گای لسترنج. تهران: دنیای کتاب.
- واعظی، سیدعباس. ۱۳۷۴. *تاریخ و جغرافیای فال فارس*. شیراز: مصطفوی.
- وثوقی، محمدباقر. ۱۳۸۰. *تاریخ مهاجرت اقوام در خلیج فارس*. شیراز: دانشنامه فارس.
- یاقوت حموی، شهاب‌الدین ابی عبدالله. ۱۳۸۰. *معجم البلدان*. ترجمه علی منزوی، تهران: سازمان میراث فرهنگی.

حسن الهیاری

فانوس ماهیان / *Benthosema Pterotum*

گونه‌ای از آبزیان میان‌زی دارای تنوع گونه‌ای، زیستگاه و پراکنش در آب‌های خلیج فارس و دریای عمان.

فانوس ماهیان از جمله ماهیان میان‌زی هستند که در آب‌های دریای عمان و بسیاری از آب‌های اقیانوسی زیست می‌کنند (Smith and Heemstra, 1986: 282). به‌طور کلی، یک گونه ماهی را زمانی می‌توان میان‌زی / Mesopelagic قلمداد کرد که به هنگام روز در لایه میانی آب بسر برد. چنین ماهیانی معمولاً مهاجرت‌های شبانه‌روزی دارند و به هنگام مهاجرت به‌طرف بالا و به اعماق بالاتر از عمق ۲۰۰ متر حرکت می‌کنند و حتی در هنگام شب در سطح آب مستقر می‌شوند (Valinassab et al., 2007: 573; Johannesson and Valinassab, 1994: 32). گونه‌های بسیاری از آبزیان در این «عمق زیست» قابل تعریف هستند؛ لیکن گونه‌های مربوط به ۲ خانواده *Myctophidae* و *Gonostomatidae* بر دیگر گونه‌ها غلبه دارند. فانوس ماهیان ذخایر عظیم مواد غذایی دریایی را برای بسیاری از گونه‌های مهاجر به خلیج فارس نظیر انواع تون ماهیان، شیر و قباد تأمین می‌کنند.

از لحاظ تنوع گونه‌ای در خلیج فارس و دریای عمان، نخستین مطالعه ثبت‌شده در خصوص بررسی وضعیت ذخایر ماهیان میان‌زی و تخمین میزان آن با به‌کارگیری شناور تحقیقاتی فرید تجوف نانسن انجام گرفت. در این مطالعات، میزان توده زنده فانوس ماهیان در دریای عمان از ۸ تا ۲۰ میلیون تن با میانگین ۱۳ میلیون تن تخمین زده شد. البته این برآورد به کل دریای عمان مربوط بود و بررسی مستقل و اختصاصی برای آب‌های ایران در دریای عمان انجام نگرفته است. نتایج به‌دست آمده از تحقیق مزبور نشان می‌دهد گونه کاملاً غالب و شاخص در منطقه دریای

تاریخچه فال به قبل از اسلام برمی‌گردد به نحوی که فال را قدیمی‌ترین روستای ایران می‌دانند. در گذشته فال آبادتر و بزرگ‌تر از اکنون بوده و شهرها و روستاهای اطراف همگی جز فال بوده‌اند. در این باره ابن بطوطه در سفرنامه خود این چنین آورده است: «و از خنج پال / فال به جزیره کیس / کیش رفتیم» (ابن بطوطه ۱۳۷۰: ۹۷). اگر بدانیم که خنج شهری در نزدیکی‌های لار است، از این گفته ابن بطوطه می‌فهمیم که گستره حکومت فال تا کجا بوده است. در واقع به‌نظر می‌رسد زمانی که ابن بطوطه از آنجا عبور می‌کرده فال دوره اوج و عظمت خود را می‌گذرانده است.

فال علاوه‌بر نقش تجاری، دارای نقش سیاسی، اداری و نظامی بود و شاهد حضور افرادی از این منطقه در جایگاه حاکم، فرمانده، قاضی و عالم دینی هستیم. حوزه نفوذ این افراد منطقه فارس، جزایر و بنادر خلیج فارس و گاهی مرکز کشور است. از جمله این افراد معین‌الدین فالی است. او در دوره صفویه و در زمان حکومت الله‌وردی‌خان بر فارس، مأمور فتح و بازپس‌گیری آن از پرتغالی‌ها بود. او به همراه لشکری از فال و مناطق دیگر عازم خلیج فارس شد و توانست در جنگی بحرین را فتح کند، اما خودش در جنگ کشته شد. خاندان روسای فال، که از مشهورترین خاندان فال بودند، تا سال‌ها در مرکز فارس نفوذ و مناصب بالای حکومتی داشتند. از جمله مولانا مجدالدین و رکن‌الدین فالی هر دو قاضی‌القضات مشهور فارس بودند. یکی از اثرگذارترین و مهم‌ترین ساکنان فال در طول تاریخ ایران؛ حاج سید عباس فال اسیری است. وی همان کسی است که در حادثه جنبش تنباکو و رژی در کنار میرزای شیرازی ایفای نقش کرد و حامل نامه مشهور و فتوای میرزای شیرازی در باب حرمت تنباکو بود (وثوقی، ۱۳۸۰: ۸۷؛ زارعی، ۱۳۸۴: ۳۳). علاوه‌بر این، خاندان فال برای سالیان دراز در نظام حکومتی بنادر و جزایر خلیج فارس حضور داشتند و حدود پنج قرن در رده‌های بالای حکومتی هرمنز صاحب مقام و منصب بودند.

با افول نسبی فال و مهاجرت ملافریدون لر در عصر صفوی به این منطقه؛ به مرور گله‌دار جایگزین فال شد و اهمیت تاریخی یافت (مستوفی، ۱۳۶۲: ۱۴۳)؛ ملافریدون لر با جمعی کثیر و با گله‌هایی از منطقه کهگیلویه در عصر صفوی به این نقطه مهاجرت کرد. از این‌رو، منطقه مزبور به گله‌دار تغییر نام یافت و فال به‌عنوان یکی از آبادی‌های آن ادامه حیات داد.

منطقه گله‌دار به‌لحاظ تاریخی از مهم‌ترین و قدیمی‌ترین مناطق جنوب فارس و نزدیک به خلیج فارس است. آثار باستانی بسیار از دوره قبل از ورود اسلام به ایران وجود دارد که گویای قدمت این منطقه است. از آثار و نقاط باستانی بخش گله‌دار می‌توان از منطقه باستانی تنب بت و آتشکده در شلدان گله‌دار؛ بقایای قبرستان روستای هرج؛ سایت باستانی تل پیر هرج؛ تخته پرس هرج و آسیاب نوباد نام برد (فریدون‌نژاد، ۱۳۹۱: ۵۵-۵۴). گورستان قدیمی فال، قلعه ویران بلقیس خواجه، مساجد جامع، میراسماییل و محله از آثار تاریخی فال به‌شمار می‌روند.